

आदिवासी जमातीचे सामाजिक जीवन

डॉ. ज्योती रामराव रामोड.

एम.ए.बी.एड.एम.फिल.पीचडी.सेट.

बाबुरावजी घोलेप महाविद्यालय

सांगवी, पुणे.

मो. नं.- 9673774269

ई-मेल-jr9673774269@gmail.com

सारांश :

भारतीय समाज अनेक जाती-जमाती धर्म,पंथ,वर्ण यांनी बनलेला आहे.भारतातील प्रत्येक प्रांतात विविध जाती-जमाती आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनपद्धती जगत राष्ट्रनिर्माणच्या प्रक्रियेत सहभागी आहेत. संपूर्ण देशात विविध भागांमध्ये या जमाती विभागल्या गेल्या आहेत. या जमातीत विभाजन झालेले असले तरीही यांच्यात एकता, अखंडता, आदर, प्रेम, विश्वास आणि परंपरा त्यांच्या कृती व सामाजिक जीवनातून दिसून येते.भारत देशात प्राचीन संस्कृतीचा वारसा आजही जपला जात असलेला दिसतो.

विविध धर्म आणि जाती जमातींमध्ये काळानुरूप विविध विचारप्रवाह रूढ होत जातात आणि समाजात अशा प्रकारचे बदल पाहायला मिळतात. प्राचीन काळातील स्मृती ग्रंथात आदिवासींचा उल्लेख दिसून येतो.प्राचीन काळात अनुलोम-विलोम यांच्या शरीरसंबंधातून निर्माण झालेली जमात म्हणजे आदिवासी होय असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. आदिवासी या शब्दाचा अर्थ त्या त्या ठिकाणचे मूळ रहिवासी होय. आदिवासी समाजाची विचार शैली समजून घेऊन त्यांना प्रेरणा देऊन समाजाच्या वैचारिक प्रवाहात सहभागी करून घेतले पाहिजे.

आदिवासी समाज आपल्या परंपरा, प्राचीन वारसा,रीती-रिवाज आजही जतन करताना दिसतो हे या समाजाचे विशेष आहे. डोंगराळ भागात राहणाऱ्या या आदिवासींचे सामाजिक जीवन अत्यंत कठीण व संघर्षमय आहे . या शोधलेखांमध्ये आदिवासींच्या सामाजिक जीवनाची माहिती घेतली जाणार आहे.

पारिभाषिक संज्ञा : आदिवासी, महादेव कोळी, भिल्ल, गोंड, वारली, कातकरी, मन्नेरवारलू, नाईकडा, अंध, ठाकूर, गावित, कोलाम, कोरकू, धोंडीया,मल्हार कोळी, माडिया गोंड, परधान, पारधी.

आदिवासी जमाती

महाराष्ट्र राज्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी 9. 27 % आदिवासी आहेत. आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात चौथा क्रमांक लागतो. "राज्यात बहुसंख्य आदिवासी ठाणे, नाशिक, धुळे,जळगाव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ नागपूर,भंडारा,चंद्रपूर,गडचिरोली, रायगड या जिल्ह्यात केंद्रित झालेले आहेत." तसेच या आदिवासी जमातीचा विचार करता त्यात महादेव कोळी, भिल्ल, गोंड, वारली, कातकरी, मन्नेरवारलू, नाईकडा, अंध, ठाकूर, गावित, कोलाम, कोरकू, धोंडीया,मल्हार कोळी, माडिया गोंड, परधान, पारधी या जमातींचा समावेश होतो.¹

सामाजिक पैलू :

आदिवासी समाज जीवनाचा सर्वांगीण विचार करता या समाजाच्या वधु वर निवड, पद्धतीत शारीरिक सौंदर्य, पवित्र विषयक कल्पना, विवाह समयीचे वय, घटस्पोट कुटुंब, धार्मिक व जादू विषयक विचार, आर्थिक सामाजिक व शैक्षणिक प्रक्रिया

यासारख्या विविध बाबींची आवर्जून दखल घेतली जाते. या समाजात केंद्र कुटुंब, संयुक्त कुटुंब आणि विवाह संबंधित कुटुंबाचे प्रकार सर्वत्र आढळून येतात. कुटुंब हे मग मातृवंशी असो की पितृवंशीय दोन्ही प्रकारच्या कुटुंब पद्धतीला धर्माला आत्यंतिक महत्त्व असते. अज्ञान, दारिद्र्य आणि निसर्गाच्या सान्निध्यात राहणारे या समाजाचा ईश्वरावर अत्यंत विश्वास असतो. "निसर्गाच्या चमत्काराने अनाकलनीय स्वप्न, झोप, जन्म-मृत्यू इत्यादी विषयांचे गुड हा समाज मानतो. अलौकिक शक्तीवर कमालीचा विश्वास ठेवतो." ²

आदिवासींचे सामाजिक जीवन इतरांपेक्षा खूप भिन्न आणि अलिप्त स्वरूपाचे असते. आदिवासी मानव समुह म्हणजे ग्रामीण नागरी समाज जीवनापासून दूर वनात राहणारा जंगले, डोंगर या दुर्गम भागात राहिल्यामुळे विशिष्ट अशी समाजाची रचना लहान-लहान वस्तीतून होते. "एक गाव अनेक बाबतीत दुसऱ्या गावाशी संबंधित असते. गावाला पाडा असेही म्हणतात कधीकधी एका पाड्यातील माणसे दुसऱ्या पाड्यातील माणसाची दत्त संबंधाने जोडलेले असतात." ³

प्रत्येक आदिवासी जमातीची स्वतंत्र बोली भाषा असते. बोली भाषेला लिखित स्वरूप प्राप्त झालेले नसल्याने आदिवासींचा कोणताही व्यवहार हा लिखित स्वरूपात नसतो. आदिवासींची गीते, म्हणी, वाडमय, कथा, कोडी हे सारे त्या त्या समाजाच्या जीवनावर आधारित असते. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे याचे संक्रमण झालेले दिसते एकंदरीत मौखिक परंपरेतून सामाजिक इतिहासाच्या पाऊलखुणा आढळून येतात. आदिवासींच्या पूर्वीच्या सामाजिक जीवनाचा विचार करता काही कठोर नियम होते.

सार्वजनिक पाणवटे, सार्वजनिक संस्थांनी, गावाच्या वेशीतून वाजत गाजत जाणे, वरात गावात फिरू देणे, चांगल्या घरात राहणे एवढेच नव्हे, तर शिंपी नाव्ही वगैरे जातींचे लोक सुद्धा पुरुषांचे कपडे शिवत नसत, केस कापत नसत एकंदरीत सामाजिक कार्यात त्यांना सहभागी होता येत नसे. सगळ्या संस्थांवर जाती व्यवस्थेचा पगडा असल्याने हिंदू समाज जीवनात व्यक्तीला मर्यादित कार्यक्षेत्रात राहावे लागत असे. "जातीव्यवस्था ही एक सामाजिक रचनेचे व्यवस्था म्हणून रूढ होती. सामाजिक विकासाची सुरुवात शैक्षणिक प्रवाहातून होणे गरजेचे आहे." ⁴

जन्माला येणाऱ्या मुलाला शारीरिक अस्तित्वासोबतच नवजात बालकांचे समाजाच्या एका जबाबदारी घटकात प्रक्रियेद्वारे रूपांतरण होते. त्या प्रक्रियेत सामाजीकरण म्हटले जाते. सामाजीकरण ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. आदिवासी समाजात एकत्र होणे किंवा वेगळे होणे या भावना समप्रमाणात दिसतात. शिक्षणाचा अभाव असला तरीही विविध सण-उत्सव उपक्रम यातून आदिवासींचे सामाजिक जाणीव दिसून येते. "माणूस समाजा शिवाय जगू शकत नाही आणि मानवाशिवाय समाज बनू शकत नाही. त्यामुळे मानव व समाज एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. आदिवासींच्या विविध भागांमध्ये भिन्न भिन्न प्रकारचे उत्सव, सण साजरे केले जातात शिवाय गाणी, भारुड गीते, कथा, ओव्या यातून समाजजीवनाची वेगळी ओळख दिसून येते." ⁵

आदिवासी जमातीत सामाजिक जीवनात काही नियम असलेले दिसून येतात. म्हणजेच सार्वजनिक उपक्रमात सर्वांचा सहभाग पंचायती, सभा, न्यायनिवाडा, यातून दिसून येते. आपल्या समाजात एकोप्याची भावना जोपासली जावी हा त्यामागील हेतू होय. प्रेम, सद्भावना, आदर, एकनिष्ठता या मूल्यांची जोपासना केली जाते. गावात यात्रा, जत्रा, मेला असे सार्वजनिक कार्यक्रम संघभावनेचा विकास करण्याच्या हेतूने राबवले जातात. "सामूहिक खेळ देवी देवतांची पूजा, हाट बाजार, वनभोजन, भंडारा यांचेही आयोजन केले जात असे. यात पुरुषाबरोबर स्त्रियांचाही समावेश मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. समाजाचे स्वरूप हळूहळू बदलत जाते. बदलत्या काळानुसार विविध विचारप्रवाहा नुसार बदल होत जातात. उदरनिर्वाहाचे साधन, रोजगाराचे साधन म्हणून कुटुंबाइतका समाजही महत्त्वाचा आहे." ⁶

आदिवासी समाजाचे प्रमुख लक्षण म्हणजे "समान बोलीभाषा,समान धर्मचरण, समान संस्कृती,समान सामाजिक नियमन यामुळे आदिमानवाच्या संपूर्ण आचार-विचारांत एकजिनसीपणा दिसून येतो." पारंपारिक जीवनाचे सातत्य शतकानुशतके अखंडितपणे चालू आहे याचे कारण हेच आहे.आदिवासी समाज पूर्वी पासून चालत आलेल्या परंपरा, रितीरिवाज यांचे कटाक्षाने पालन करतो. आदिवासींची संस्कृती हा त्यांच्या सामाजिक जीवनाचा मूळ गाभा आहे.⁷

महाराष्ट्रात आढळून येणाऱ्या विविध जमातींमध्ये सामाजिक वैशिष्ट्ये चालीरिती, सांस्कृतिक विविधता, धार्मिक विविध परंपरा यात सारखेपणा आढळत नाही. "आदिवासींचे सामाजिक जीवन हे त्यांच्या भोवतालच्या भौगोलिक,आर्थिक आणि परंपरागत चालत आलेल्या परंपरांनी बनलेले आहे. आदिवासी समाजात स्त्रियांनाही मानाचे स्थान आहे." आदिवासींचे सामाजिक भावविश्व निसर्गमय आणि प्रतिभाशाली असते.आदिवासी आणि निसर्ग यांच्यात भावनांचे अतूट नाते असते. निसर्गाच्या सानिध्यात जीवन जगत असल्याने निसर्गाबद्दल प्रेम,काळजी,आदर, संरक्षण या भावना त्यांच्या वर्तनातून प्रतिबिंबित होतात.⁸

समारोप:

आदिवासी जमातीचे सामाजिक जीवन विविध अंगातून व्यक्त होते. त्याची जीवनशैली,सामाजिक जीवन अतिशय साधे, सरळ आणि निसर्ग प्रिय आहे.आदिवासींच्या, वस्त्या गावे यांच्यात एकोप्याची भावना, पर्यावरणाबाबत जागृती दिसून येते. समाजाचा विकास हा तेथील मानव समूहावर अवलंबून असतो.आदिवासी लोकांचे समाजाचा विकासाच्या प्रवाहात आणि निसर्ग संवर्धनात मोठ्या प्रमाणावर योगदान आहे.

आदिवासींच्या विविध जमातीत सामाजिक विविधता थोड्याफार प्रमाणात दिसून येते. सामाजिक जीवनाचे प्रतिबिंब मोठ्याप्रमाणावर मौखिक परंपरेतून व्यक्त होते. आदिवासींच्या वर्तनातून सामाजिक मूल्यांची जोपासना केली जाते. सामाजिक दृष्टिकोनातून संस्कृतीची देवाण-घेवाण एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे केली जाते. आदिवासींच्या जीवनाला समाज आणि संस्कृती या दोन्ही गोष्टी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत.

अशा प्रकारे आदिवासी जमाती कोणकोणत्या आहेत. या जमाती कोणत्या भागात विस्तारल्या गेल्या आहेत. या जमातीचे सामाजिक पैलू कशा पद्धतीने संस्कृतीच्या माध्यमातून विकसित होत गेले. तसेच आदिवासींच्या सामाजिक मूल्यांची रुजवणूक कशी झाली. याची सविस्तर माहिती वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. चौधरी सविता, (2015):आदिवासी चेतना, अतुल प्रकाशन,कानपुर. पृष्ठ. क्र.18
2. काचोळे.दा.धो., (2009):आदिवासी समाज शास्त्र, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद.पृ.क्र.15
3. कुबल रमेश, (2006):आदिवासी नाटके, आय.एन.टी. प्रकाशन,मुंबई. पृ. क्र.14
4. ठाकूर सुंदरसिंह, (2006): आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र,निर्मल प्रकाशन, नांदेड. पृ.क्र.67
5. भवाळकर तारा, (1989): लोकनागर रंगभूमी, नीहारा प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र.33
6. गारे गोविंद, (2000): भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती, अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद. पृ. क्र.129
7. नाडगोंडे गुरुनाथ, (2012): भारतीय आदिवासी,कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. पृ.क्र.8
8. कांता अभय, (2018): परिवर्तनाचा वाटसरू, कसबा पेठ,पुणे. पृ. क्र.33